

БУЛІНГ І ПСИХІЧНЕ ЗДОВОР'Я ШКОЛЯРІВ

2020

АНОТАЦІЯ

Актуальність: Вибір теми дослідження: «Булінг і психічне здоров'я школярів» зумовлений недостатньою розробленістю проблеми в науковій літературі.

Мета: всебічне вивчення впливу схильності учнів старших класів закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) до булінгу на їхнє психічне здоров'я та проведення відповідного емпіричного дослідження.

Завдання: 1) на основі теоретико-методологічного дослідження проблеми булінгу в науковій літературі визначити сутність поняття, його структуру та причини; 2) дати характеристику типам булінгової поведінки; 3) провести емпіричне дослідження щодо виявлення схильності до булінгу в учнів старших класів ЗЗСО.

Методи: Теоретичні (вивчення та аналіз психологічної, науково-методичної літератури, що забезпечило розгляд загальних теоретичних питань з проблеми дослідження; метод математичної обробки даних за допомогою побудови діаграм; описово-аналітичний; порівняльно-зіставлявальний; статистичний).

Емпіричні (діагностичні з метою визначення впливу схильності до булінгу на психічне здоров'я курсантів та студентів ЗВО; використання методик (опитувальник дослідження рівня агресії за методикою Басса – Даркі; методика К. Томаса «Стиль поведінки у конфліктній ситуації»; опитувальник «Міні – мульт» (СМОЛ)). Інтерпретаційні (тлумачення отриманих даних).

Структура роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури (21 найменування), 3 додатків. Загальний обсяг роботи – 33 сторінки, основний текст викладено на 26 сторінках. Робота містить 12 рисунків.

Ключові слова: булінг, учні закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО), міжособистісні відносини, мобінг, психічне здоров'я.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ БУЛІНГУ В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ	7
1.1. Булінг у закладах освіти: поняття, структура та причини.....	7
1.2. Характеристика типів булінгової поведінки.....	10
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО БУЛІНГУ В УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ ЗЗСО	15
2.1. Характеристика вибірки та методів дослідження.	15
2.2. Аналіз отриманих результатів.	19
ВИСНОВКИ	26
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	28
ДОДАТКИ	31

ВСТУП

Останнім часом серед молоді у міжособистісних відносинах спостерігається безліч негативних явищ (конфліктність, агресивність, жорстокість), які починають проявлятися ще в школі. Поведінку школярів, пов'язану з насильством, називали цькуванням, травлею, знущанням. У зарубіжній психології такі явища отримали назву «шкільний булінг» (school bullying). Незважаючи на виключну значущість, проблема булінгу у вітчизняній психологічній літературі практично не висвітлена і потребує подальших досліджень.

Булінг – це залякування, фізичний або психологічний терор, спрямований на те, щоб викликати в іншого страх і тим самим підпорядкувати його собі. Подібна поведінка часто повторюється і є звичною. Вона, як правило, спрямована проти людини («жертви»), яка свідомо слабша (психологічно або фізично) за того, хто займається цькуванням («кривдник», «агресор»). Причинами такої поведінки стають відмінності в класі, расі, релігії, статі, сексуальній орієнтації, зовнішньому вигляді, здібностях. Якщо цькування здійснюється групою, воно має назву мобінг. Насильство у закладах освіти може відбуватися між дітьми або викладачами по відношенню стосовно учнів.

Перші публікації на тему шкільного цькування з'явилися досить давно, ще в 1905 р. К. Дьюкс опублікував свою працю з цієї проблематики, але перші систематичні дослідження булінгу належать скандинавським ученим, серед них: Д. Олвеус, А. Пікас, Є. Роланд, П. Хайнеманн. Д. Олвеус і сьогодні залишається найавторитетнішим дослідником проблеми булінгу. Згодом інтерес виник і у Великобританії. Серед британських дослідників слід відзначити Д. Лейна, Є. Мунте, В. Ортона, Д. Таттума. У США особливу увагу до булінгу стали проявляти на початку 1990-х рр. Р. Каталано, Т. Харачі, Л. Хоукінс [9, с. 160]. Цю проблему також досліджували російські науковці І. Бердишев, М. Бутовська, І. Кон, Е. Луценко, М. Нечаєва,

К. Ткачук та ін. Незважаючи на досі недостатньо розвинений розгляд питання булінгу в українській психологічній науці, наразі інтерес до цієї проблеми активно зростає.

Метою нашої роботи є всебічне вивчення впливу схильності учнів старших класів закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) до булінгу на їхнє психічне здоров'я та проведення відповідного емпіричного дослідження. Для досягнення мети поставлені такі *завдання*:

- на основі теоретико-методологічного дослідження проблеми булінгу в науковій літературі визначити сутність поняття, його структуру та причини;
- дати характеристику типам булінгової поведінки;
- провести емпіричне дослідження щодо виявлення схильності до булінгу в учнів старших класів ЗЗСО.

Об'єкт дослідження – феномен булінгу в учнів старших класів ЗЗСО.

Предмет дослідження – вплив схильності старшокласників до булінгу на їхнє психічне здоров'я.

Методи дослідження:

1. Теоретичні:

- вивчення та аналіз психологічної, науково-методичної літератури, що забезпечило розгляд загальних теоретичних питань з проблеми дослідження;
- метод математичної обробки даних за допомогою побудови діаграм;
- описово-аналітичний;
- порівняльно-зіставлявальний;
- статистичний.

2. Емпіричні:

- діагностичні з метою визначення впливу схильності до булінгу на психічне здоров'я курсантів та студентів ЗВО;

– використання методик:

1) опитувальник дослідження рівня агресії за методикою Басса – Даркі;

2) методика К. Томаса «Стиль поведінки у конфліктній ситуації»;

3) опитувальник «Міні – мульт» (СМОЛ).

3. Інтерпретаційні: тлумачення отриманих даних.

Структура роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури (21 найменування), 3 додатків. Загальний обсяг роботи – 33 сторінки, основний текст викладено на 26 сторінках. Робота містить 12 рисунків.

Ключові слова: булінг, учні закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО), міжособистісні відносини, мобінг, психічне здоров'я.

РОЗДІЛ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ БУЛІНГУ В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

1.1 Булінг у закладах освіти: поняття, структура та причини.

Суттєві зміни в економічній сфері та соціальній політиці, криза сучасної родини, низький соціальний статус, безробіття, нав'язування ідеології споживання, відмова суспільства від одних моральних цінностей та перехід до нових орієнтирів – усе це є чи не найголовнішими чинниками, що сприяють процесу віктимізації неповнолітніх.

Останніми роками визнано поширення в освітній практиці такого явища, як шкільний булінг. Це соціальна проблема всього світу протягом останніх ста років, однак вона ще й досі не достатньо вивчена. Перші публікації щодо цього питання в Україні з'явилися у 2005 р. Згідно з результатами дослідження, проведеного ЮНІСЕФ, нині 67 % підлітків в Україні віком від 11 до 17 років стикалися з проблемою булінгу. 24 % підлітків стали жертвами булінгу, і 48 % із них нікому не розповідали про ці випадки. Це тривожні цифри, особливо сьогодні, коли Україна переживає конфлікт, внаслідок якого майже 1,6 мільйона людей, у тому числі 220 тисяч підлітків, стали внутрішньо переміщеними особами [11].

Форми прояву булінгу досить різноманітні: фізична (завдання ударів, штовхання, пошкодження або крадіжка власності), словесна (обзивання, глузування або висловлювання, якими ображається стать, раса або сексуальна орієнтація), соціальна (виключення інших із групи чи розповсюдження пліток або чуток), письмова форма (написання записок або знаків, що є болючими чи образливими), електронна або кібербулінг (розповсюдження чуток та образливих коментарів з використанням електронної пошти, мобільних телефонів, сайтів соціальних мереж) [13, с. 211].

Мотивацією до булінгу стають заздрість, помста, відчуття неприязні, прагнення відновити справедливість; боротьба за владу; потреба

підпорядкування лідерів, нейтралізації суперника, самоствердження тощо аж до задоволення садистських потреб окремих осіб [2].

Однак суть явища булінгу вчені вбачають не в самій агресії чи злості кривдника, а в почутті зневаги, презирства, відрази агресора щодо жертви [4, с. 177].

Соціальна структура булінгу, як правило, містить три елементи, а саме: переслідувач (булі), жертва та спостерігач. У сучасній науці існує декілька підходів до вивчення булінгу. Одні дослідники зосереджують увагу на пошуку й визначенні особистісних рис, властивих особі булі та її жертві. Інші намагаються розглядати булінг як соціально-психологічний феномен [15].

Незважаючи на те, що явище булінгу відоме досить давно, наукове його осмислення розпочав норвезький психолог Д. Ольвеус наприкінці ХХ ст. Він визначив такі типові риси учнів, схильних ставати булі: вони відчувають сильну потребу панувати й підпорядковувати собі інших учнів, переслідуючи власні цілі, вони імпульсивні й легко шаленіють; вони часто зухвалі та агресивні у ставленні до дорослих (передусім батьків і вчителів); вони не виявляють співчуття до своїх жертв; якщо це хлопчики, вони зазвичай фізично сильніші за інших.

Типові жертви булінгу також мають свої риси: вони полохливі, вразливі, замкнуті й сором'язливі; вони часто тривожні, невпевнені в собі, нещасні й мають низьку самооцінку; вони схильні до депресії й частіше за своїх ровесників думають про самогубство з дорослими, ніж з однолітками; якщо це хлопчики, вони можуть бути фізично слабшими за своїх ровесників.

Ці риси є водночас і причиною, і наслідком булінгу. Водночас, на думку окремих дослідників, відтворити типовий портрет агресора та жертви неможливо.

У закладі загальної середньої освіти в булінгу найчастіше бере участь ціла група учнів. Якщо лідер групи – булі (булер), то інші наслідують його поведінку і беруть участь у цькуванні однокласників. Це дає групі

внутрішній імпульс, що, з одного боку, створює ефект причетності, згуртування. Інший результат спільного цькування – послаблення почуття відповідальності за свої дії. «Там був не лише я», – кажуть, щоб виправдати себе і дорослі, і підлітки. Коли усвідомлення особистісної відповідальності слабшає, гальмують і стримуальні механізми [12].

Необхідно пам'ятати, що значну роль у виникненні булінгу відіграє сім'я: батьки як агресорів, так і жертв відрізняються неконструктивними стилями вирішення конфліктів, проблемами в комунікації. Стиль батьківського виховання, якого дотримуються деякі батьки не є ідеальним, і не є авторитетно-демократичним. Підлітки-агресори досить часто спостерігають ситуації насильства в сім'ї, а також зазнають тілесних покарань. Виникає так зване «коло насильства»: дитина бачить насильство в сім'ї, відтворює його в закладі освіти, а потім у власній родині, і цикл повторюється в наступному поколінні. У групі однолітків має місце ситуація соціального навчання: перший епізод насильницьких дій, що не отримав негативної оцінки з боку дорослих, стає «пусковим гачком» для поширення подібних ситуацій у групі.

Необхідно підкреслити, що до роботи з профілактики та подолання такого негативного явища як булінг мають бути залучені всі учасники навчально-виховного процесу – батьки, адміністрація освітнього закладу, учні, педагоги. Бесіди щодо запобігання булінгу можна проводити під час години виховання або на перервах. Вплив буде стійким, якщо обговорення теми стане постійним продовженням шкільного буденного життя. Однак чіткий графік бесід теж необхідний тому, що систематичність щодо обговорення автоматично гарантує, що тема насильства серед учнів не залишиться без уваги. Короткі, але часті розмови набагато ефективніші, ніж рідкісні та довготривалі.

Не слід підліткам із вираженою агресивністю доручати керівництво однолітками чи молодшими дітьми, адже це може спровокувати прояви жорстокості. У так званих агресорів потрібно формувати вміння аналізувати

свої почуття і почуття інших людей, а також вчити ставитися з розумінням до індивідуальних відмінностей у різних людей, виробляти навички справлятися з міжособистісними проблемами цивілізованим шляхом [16].

У такий спосіб можливо захистити психічне здоров'я підлітків і забезпечити їм комфортну атмосферу для навчання й особистісного розвитку.

1.2 Характеристика типів булінгової поведінки.

Булінг (від англ to bully – задиратися, знущатися, змушувати погрозами) – повторювані, свідомі, навмисні та обдумані дії з наміром нашкодити, викликати страх шляхом погрози подальшою агресією. Усі ці дії, попри їх різноманіття, мають спільні риси:

1) дисбаланс влади, тобто кривдник і жертва обов'язково відрізняються за соціальним статусом, фізично-психологічною адаптованістю до середовища, належать до різної статі, раси, релігії, сексуальної орієнтації тощо;

2) намір нашкодити, тобто кривдник навмисно викликає емоційний або фізичний біль у потерпілого, насолоджується спостерігаючи його;

3) погроза подальшої агресії, тобто кривдник і жертва розуміють, що це не перший і не останній випадок знущання [6; 8].

Інше визначення робить акцент на тому, що булінг – це своєрідна захисна реакція на дисфункціональне середовище, заснована на бажанні «вижити», зайняти своє місце [9]. Таким визначенням пояснюється природа цього явища.

Суть булінгу вбачають передусім не в самій агресії або злості кривдника, а в презирстві, зневазі – сильному почутті відрази до покірливого, того, хто ніби не заслуговує на повагу. Це дозволяє кривдникам шкодити без почуття провини, співчуття чи емпатії. Кривдник наділяє себе привілеєм домінантності, контролю, права виключення та ізоляції жертв. Під поняття «булінг» не підпадають братерське суперництво серед однолітків або

імпульсивні агресивні дії потерпілих у відповідь на напад кривдника, які за своєю суттю є спонтанними, не дискримінаційними та з невизначеною жертвою. З іншого боку, булінг не передбачає кримінальних дій, що починалися і розвинулися як конфлікт, тобто серйозне фізичне насильство, погрози його здійснити, збройні напади, вандалізм та інше не є булінгом [6].

Також значну роль у процесі булінгу відіграють спостерігачі, які, за даними досліджень, становлять 88 % від усіх підлітків [4]: частина з них долучається до кривдника, інша, аудиторія, підбурює його до подальшого знущання, і лише від 10 до 20 % намагаються якось допомогти, коли над кимось знущаються. Потерпілий не здатний ефективно захищати себе, тому певною мірою є беззахисним перед кривдником або їх групою. Кривдник не припиняє своїх дій після того, коли йому так скажуть батьки чи вчителі, він наступного разу просто «не попадеться на гарячому».

Можна виокремити наступні особливості явища булінгу:

- частіше відбувається в місцях, де контроль з боку дорослих менший або відсутній, – їдальні, коридори, сходи, вбиральні, спортивні майданчики; частіше відбувається у закладі освіти, ніж по дорозі в заклад чи з нього [4];

- кривдники та жертви зазвичай одного віку, однак 30 % жертв зазначають, що кривдники були дорослішими за них, а 10 % – молодшими, що підтверджує принцип різниці влади [4; 5];

- кривдники-хлопці частіше застосовують фізичну агресію, а дівчата – дражняться, поширюють чутки, ізолюють, ігнорують та виключають жертву [10; 11];

- до хлопців частіше, ніж до дівчат, застосовується як прямий (вербальний, фізичний), так і непрямий (соціальний) булінг [11; 12];

- майже половина випадків знущання відбувається «один-на-один», у решті випадків кривдниками виступає вже група дітей [4];

– знущання найбільш поширені в початковій та середній школі (більше прямого знущання – вербального, фізичного), рідше – у старшій школі, однак з дорослішанням булінг набуває більш прихованого характеру (булінг з боку хлопців помітно зменшується з настанням 15 років, у дівчат – після 14) [11;10];

– у закладах освіти, де є охоронці порядку, значного зниження булінгу порівняно з тими, де такого нагляду немає, не помічено (13 % порівняно з 16 %) [11];

– заклади в непривілейованих районах, де є групи школярів із поведінковими, емоційними, навчальними проблемами, мають більше випадків булінгу [4] (хоча деякі дослідження спростовують зв'язок між рівнем булінгу та соціо-економічним статусом сім'ї або урбанізацією місця проживання [11]).

Важливим для розуміння явища булінгу серед дітей шкільного віку є визначення їхніх соціальних цілей. Дослідники [1] виявили, що у хлопців переважають мотиви фізичної домінантності, тому вони застосовують фізичні та вербальні напади, що потенційно шкодять почуттю гідності іншої людини. Дівчата замість домінантності більше фокусуються на стосунках, для них є важливим досягнення близьких взаємин з іншими.

Види булінгу можна об'єднати у групи вербального, фізичного та емоційного (соціального) знущання, які часто поєднуються для більш сильного впливу. 70 % знущань відбувається вербально: принизливі обзивання, дошкуляння, жорстока критика, плямування репутації, висміювання, агресивні зауваження, записки з погрозами застосування насилля, поширення неправдивих обвинувачень, ворожих чуток та пліток. На жаль, кривдник часто залишається непоміченим та непокараним, однак образи не залишаються безслідними для «об'єкта» приниження [6].

Фізичне насильство найбільш помітне, однак складає менше третини випадків булінгу (штовхання, підніжки, зачіпання, бійки, ляпаси,

пошкодження та знищення одягу та особистих речей жертви, а також погляди, жести, образливі рухи тіла та міміки обличчя) [6].

Найскладніше зовні помітити емоційне (соціальне) знуцання – систематичне приниження почуття гідності потерпілого шляхом ігнорування, ізоляції, уникання, виключення. Жертви можуть і не знати про чутки, що про них ходять, однак страждати від їх наслідків. Ці методи частіше використовуються дівчатами для навмисного відчуження жертви або руйнування дружніх стосунків. Маніпуляції, залякування, шантаж – це та зброя, яку застосовують до жертви з метою її соціального виключення. Кривдник витрачає багато енергії для підтримання своєї позиції, статусу, влади, контролю і ніяк не для побудови дружніх стосунків [6, 12].

Підліткове середовище поділене на певні групи з різним соціальним статусом, тому гарним прикладом може бути те, як жертву змушують виконувати певні дії для «приєднання» до групи. Це ритуали посвячення до групи, які часто означають перехід від дитинства до дорослості, для якого сучасна підліткова культура ще не виробила відповідних непринизливих правил поведінки [6]. Також часто у спортивних чи інших секціях намір нашкодити та принизити опонентів тощо може бути відповідальністю «рольових» гравців [9]. Так, стосовно приєднання до спортивних команд, музичних, театральних гуртків, до інтелектуальних клубів старшокласників, 48 % дітей зазначають, що піддавалися хейзінгу (від англ. hazing – злісно насміхатися над новачками), 29 % – здійснили потенційно злочинні дії [6].

Необхідно окремо виділити знуцання на сексуальному та расистському ґрунті. Як свідчать дослідження, 85 % дівчат та 76 % хлопців зазнають сексуального булінгу [6]. Він стосується процесу статевого дозрівання (випередження чи запізнення), сексуальної орієнтації тощо та фактично поєднує в собі всі види булінгу: вербальні (погрози сексуального насильства, жарти, принизливі коментарі щодо сексуальної активності жертви), фізичні (торкання, обійми сексуального характеру, смикання нижньої білизни, сексуальні напади) та емоційні приниження (поширення чуток, написання

поміток сексуального характеру, наприклад, у роздягальнях, вульгарні жести та «сканування» тіла). Приниження, пов'язані з расою чи національністю, існують у середовищі наявної дискримінації групи людей, де відмінності сприймаються негативно, а принципи гуманної толерантної поведінки не вітаються. Спочатку в дітей виникають стереотипи, узагальнені уявлення щодо груп з певними особливостями, потім розвивається почуття щодо них – упередження, а далі – дискримінація, безпосередня дія, яка принижуватиме того, стосовно кого існують стереотипи та упередження [6]. Так, 25 % жертв булінгу зазначають, що зазнавали утисків саме через расову приналежність чи релігію [4].

Інтернет та сучасні технології – вільний простір для кібер-булінгу. Діти створюють веб-сторінки та сайти, де можуть вільно спілкуватися, коментувати, ображаючи інших, поширювати плітки, фотографії особистого характеру та іншу інформацію; також кривдники відсилають електронні листи та повідомлення своїм жертвам, в яких їх всіляко принижують. У такому просторі не існує жодних захисних для жертви бар'єрів – ані часових, ані просторових, тому швидко, лише натисканням кнопки, образлива інформація поширюється серед тисяч людей [10]. Дослідники встановили, що кожна сімнадцята дитина у віці 10–17 років зазнає знущань через Інтернет, причому близько однієї третини з цього числа вважають такі інциденти надзвичайно образливими та принизливими [5].

Таким чином, дослідники булінгу приходять до згоди щодо особливостей та видів цього явища. Існує визначене поняття булінгу, що має чіткі відмінності від інших форм поведінки людей. Дослідники звертають увагу на вікові та гендерні відмінності процесу, особливості належності підлітків до групи, а також розрізняють вербальне, фізичне та емоційне приниження.

РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО БУЛІНГУ В УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ ЗЗСО

2.1. Характеристика вибірки та методів дослідження.

У цьому підрозділі ми розглянемо, за допомогою яких емпіричних методів вдалося здійснити дослідження, що стосується захисту психічного здоров'я підлітків та їхній вплив на них. Також охарактеризуємо вибірку опитуваних, методики, які були задіяні для отримання результатів. Це допоможе зробити повноцінний аналіз результатів опитування та дійти до певних висновків. Отже, насамперед розглянемо, методики, які були використані при дослідженні:

1. Опитувальник дослідження рівня агресії за методикою Басса – Даркі;
2. Методика К. Томаса «Стиль поведінки у конфліктній ситуації»;
3. Опитувальник «Міні – мульт» (СМОЛ).

Однією з діагностичних методик є опитувальник дослідження рівня агресії за методикою Басса – Даркі. При створенні опитувальника А. Басс і А. Даркі виділили наступні види реакцій:

1. Фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої особи.
2. Непряма – агресія, обхідним шляхом направлена на іншу особу або ні на кого не направлена.
3. Роздратування – готовність до прояву негативних почуттів при щонайменшому збудженні (запальність, брутальність).
4. Негативізм – опозиційна манера поведінки – від пасивного опору до активної боротьби проти сталих звичаїв і законів.
5. образа – заздрість, ненависть до оточуючих за реальні й вигадані дії.
6. Підозрілість – у діапазоні від недовіри та обережності стосовно людей до переконання в тому, що інші люди планують і шкодять.

7. Вербальна агресія – вираження негативних почуттів як через форму (крик, виск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози).

8. Відчуття провини – виражає можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, що чинить погано, а також каяття совісті, що відчуються ним.

Опитувальник складається із 75 тверджень, на які випробовуваний має дати відповіді «так» чи «ні».

Відповіді оцінюються за шкалами таким чином:

I. Фізична агресія:

«так» = 1, «ні» = 0: 1, 25, 31, 41, 48, 55, 62, 68,

«ні» = 1, «так» = 0: 9, 7.

2. Непряма агресія:

«так» = 1, «ні» = 0: 2, 10, 18, 34, 42, 56, 63,

«ні» = 1, "так" = 0: 26, 49.

3. Роздратування: «так» = 1, «ні» = 0: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72,

«ні» = 1, «так» = 0: 11, 35, 69.

4. Негативізм:

«так» = 1, «ні» = 0: 4, 12, 20, 28,

«ні» = 1, «так» = 0: 36.

5. Образа:

«так» = 1, «ні» = 0: 5, 13, 21, 29, 37, 44, 51, 58.

6. Підозрілість:

«так» = 1, «ні» = 0: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59,

«ні» = 1, «так» = 0: 33, 66, 74, 75.

7. Вербальна агресія:

«так» = 1, «ні» = 0: 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73,

«ні» = 1, «так» = 0: 33, 66, 74, 75.

8. Відчуття провини:

«так» = 1, «ні» = 0: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Індекс ворожості включає 5 і 6 шкалу, а індекс агресивності (як прямої, так і мотиваційної) включає шкали 1, 3, 7. Нормою агресивності є величина її індексу, рівна 21 плюс – мінус 4, а ворожості – 6,5–7 плюс-мінус [21].

Також ми використали методіку К. Томаса «Стиль поведінки у конфліктній ситуації». Її метою є визначення способу виходу особистості з конфліктної ситуації. Опитувальник складається з подвійних тверджень: А і Б. Випробовуваний вибирає те, яке більшою мірою відповідає його поведінці в конфліктній ситуації. За твердження, яке збігається із ключем, нараховується 1 бал. Бали по кожній шкалі підсумовуються. Про стиль поведінки у конфліктній ситуації будуть свідчити найбільші суми за певною шкалою.

Для опису типів поведінки людей у конфліктних ситуаціях К. Томас використовує двомірну модель регулювання конфліктів, основними чинниками якої є кооперація, пов'язана з увагою людини до інтересів інших людей, втягнутих у конфлікт, та наполегливість, для якої характерний акцент на захисті власних інтересів. Відповідно до цих чинників К. Томас виділяє такі способи регулювання конфліктів:

- 1) суперництво (конкуренція) як прагнення задовольнити свої інтереси на шкоду іншому;
- 2) пристосування – принесення в жертву власних інтересів заради іншого;
- 3) компроміс – коли обидва учасники змушені йти на певні поступки;
- 4) уникнення, для якого характерна як відсутність прагнення до кооперації, так і відсутність тенденції до досягнення власних цілей;
- 5) співробітництво – учасники конфліктної ситуації приходять до альтернативи, яка повністю задовольняє інтереси обох сторін [20].

Третя методика, яку ми використовували у нашому дослідженні це Опитувальник «Міні-мульти» (СМОЛ). Тест ММРІ був запропонований американськими психологами в 40-50-х рр. ХХ ст. Адаптація ММРІ (СМОЛ – скорочений варіант Міннесотського багатомірного особистісного переліку

МБОП) була проведена в 60-х рр. в Інституті ім. В. М. Бехтерева. Опитувальник містить 71 питання, 11 шкал, із них 3 – оцінювальні. Перші 3 шкали вимірюють відвертість піддослідного, ступінь достовірності результатів тестування і величину корекції, які вносяться з великою обережністю. Інші 8 шкал є базисними й оцінюють властивості особистості. Перша шкала вимірює властивість особистості піддослідного з астено-невротичним типом. Друга шкала характеризує сенситивність, рівень тривожності особистості. Третя вказує на схильність до невротичних реакцій конверсивного типу. П'ята шкала у цьому варіанті опитувальника не використовується, після четвертої шкали, що говорить про схильність випробуваного до соціопатичного розвитку особистості йде шоста. Шоста шкала характеризує вразливість випробуваного, його схильність до афективних реакцій. Сьома шкала призначена для діагностики тривожно-недовірливого типу особистості, схильної до сумнівів. Восьма шкала визначає ступінь емоційної відчуженості, складність встановлення соціальних контактів. Дев'ята шкала показує близькість до гіпертимного типу особистості, вимірює активність і збудливість. Час проведення опитування не обмежується. Ми використали у нашому дослідженні варіант методики, адаптований О. Мірошніченко [20].

Отримані результати оцінювали таким чином:

«+» Так – 2 бали; Можливо – 1 бал; Ні – 0 балів.

«-» Так – 0 балів; Можливо – 1 бал; Ні – 2 бали.

Шкала неправди: «+» 49 «-» 5,11,20,24,47,53.

1. Іпохондрія: «+» 9,8,26,44,46,55,63 «-» 1,2,6,37,45.

2. Депресія: «+» 4,12,22,25,36,59 «-» 28,37,40,42,61,65.

3. Істерія: «+» 26,31,33,35,55,56,62 «-» 11,23,43,45,50.

4. Психопатія: «+» 7,10,13,15,16,22,27,52,58 «-» 34,41,65.

5. Паранояльність: 128 «+» 5,8,10,15,30,39,63,64,68 «-» 29,31,67.

6. Психастенія: «+» 5,13,17,25,27,36,44,51,57,68 «-» 2,42.

7. Шизоїдність: «+» 7,10,14,19,30,38,46,48,63,64,66 «-» 3.

8. Гіпоманія: «+» 4,7,8,21,34,38,39,54,57,60 «-» 32,43.

Високими оцінками по всіх шкалах після побудови профілю особистості є оцінки, що перевищують 18. Максимально можна набрати 24 бали. Низькими оцінками вважаються оцінки нижче 12 балів.

2.2. Аналіз отриманих результатів.

Дослідження проводилось на базі **Ліцею № 81 імені Петра Сагайдачного** між учнями 9–11 класів. Вибірка становить 75 осіб, з яких 54 – хлопці та 21 – дівчата.. Дослідження проводилось на базі методик, описаних у підрозділі 2.1. Дані дослідження наведені в додатках.

Результати дослідження рівня агресії за методикою Басса – Даркі подані на рис. 2.1 і 2.2.

Рисунок 2.1. Розподіл хлопців за рівнем агресії, %

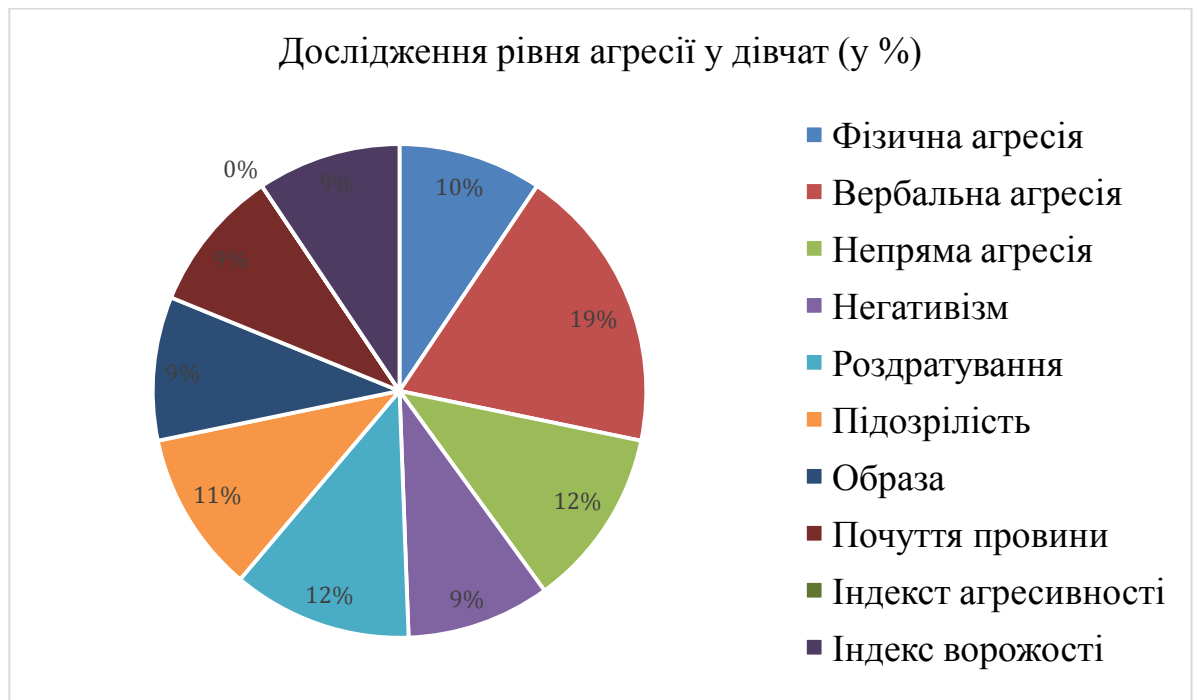

Рисунок 2.2. Розподіл дівчат за рівнем агресії, %

Аналіз результатів дослідження рівня агресії за методикою Басса – Даркі свідчить, що:

- переважають такі різновиди агресії, як вербальна агресія (по 19 % у хлопців та дівчат) та непряма агресія (19 % у хлопців та 12 % у дівчат);
- показники негативізму знаходяться на середньому рівні як у хлопців (10 %), так і у дівчат (9 %);
- роздратування у хлопців та дівчат також на середньому рівні (по 12 %);
- показники підозрілості становлять у хлопців 9 % та у дівчат 11 %;
- образа та почуття провини у дівчат знаходяться на одному рівні (по 9 %), у хлопців – 10 % та 8 % відповідно;
- індекс агресивності як у хлопців, так і у дівчат не виходить за межі норми;
- індекс ворожості у дівчат більший ніж у хлопців (9 % та 5 % відповідно).

Провівши за методикою К. Томаса, адаптованою Н. Гришиною, діагностику схильності особистості до конфліктної поведінки та обробивши

результати, ми визначили, які стилі поведінки переважають у дівчат та хлопців. Результати подані на рис. 2.3 і 2.4.

Рисунок 2.3. Стилі поведінки, які переважають у хлопців, %

Рисунок 2.4. Стилі поведінки, які переважають у дівчат, %

Аналізуючи дані методики К. Томаса діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки ми дійшли висновків, що:

- 29,9 % хлопців та 31,4 % дівчат вважають, що у конфліктних ситуаціях краще задовольнити як свої домагання, так і прагнення партнера;
- 24,7 % хлопців та 25,7 % дівчат обрали стиль співпраці, вони прагнуть встановити рівновагу між власною метою та зацікавленістю в реалізації інтересів свого партнера;

– 16,9 % хлопців та 25,7 % дівчат не співпрацюють з партнерами, щоб вирішити проблему, а ухиляються від вирішення конфлікту;

– 14,3 % хлопців та дівчат обрали стиль пристосування, тобто вони відмовляються від своїх інтересів заради інтересів іншої людини, щоб підтримувати з нею хороші стосунки;

– 14,3 % хлопців та 2,9 % дівчат обрали стиль суперництва (конкуренції), при цьому способі поведінки людина прагне поставити власні цілі вище за інтереси інших людей та взаємини з ними.

Результати дослідження: Опитувальник «Міні – мульт» (СМОЛ)

За шкалою *Іпохондрія*: найбільше досліджуваних мають низький рівень (рис. 2.5). Їм властива активність, швидкість у вирішенні проблем, вони легко пристосовуються та не втрачають рівновагу в соціальних конфліктах.

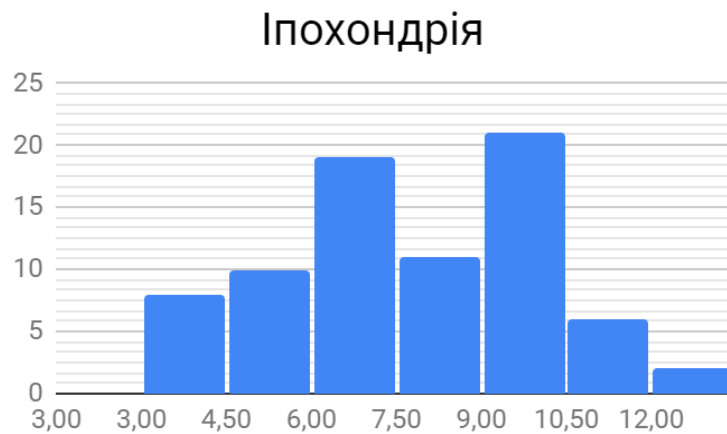

Рисунок 2.5. Результати за шкалою Іпохондрія.

За шкалою *Депресія*: більшість опитуваних учнів старших класів ЗЗСО знаходиться на високому та середньому рівні (рис. 2.6). Високі оцінки мають чутливі, сенситивні особи, схильні до тривоги, боязкі, соромливі. У справах вони старанні, сумлінні, високоморальні й обов'язкові, але не здатні прийняти рішення самостійно, не впевнені в собі, при найменших невдачах впадають у відчай.

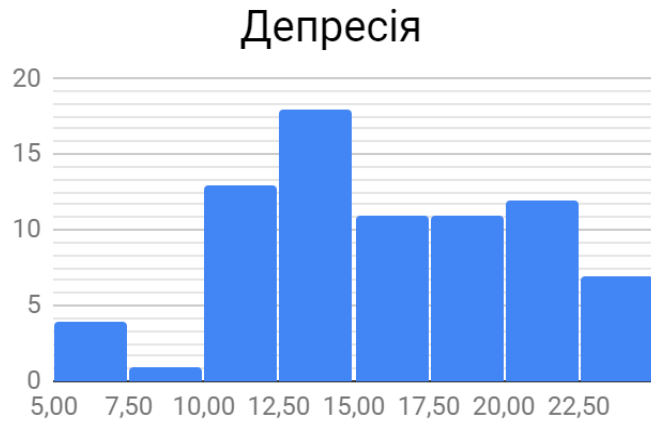

Рисунок 2.6. Результати за шкалою Депресія

За шкалою *Істерія*: учасники опитування також показали переважно середній рівень, що не виходить за межі норми (рис. 2.7).

Рисунок 2.7. Результати за шкалою Істерія

Дослідження за шкалами *Психопатія* та *Паранояльність* показали результати, що не перевищують норми, тобто досліджувані є неконфліктними та не агресивними (рис. 2.8 і 2.9).

Рисунок 2.8. Результати за шкалою Психопатія.

Рисунок 2.9. Результати за шкалою Паранояльність

Шкала *Психастенія* також показала середній рівень тривожності, нерішучості та боягузтва (рис. 2.10).

Рисунок 2.10. Результати за шкалою Психастенія

Шкала *Шизоїдність* показала, що: чутливість випробовуваних в нормі, емоційна холодність і відчуженість в міжособистісних стосунках не перевищують норми (рис. 2.11).

Рисунок 2.11. Результати за шкалою Шизоїдність.

Шкала *Гіпоманія* показала середній рівень, тобто досліджувані не схильні до тривог та не сором'язливі, є наполегливими та витривалими (рис. 2.12).

Рисунок 2.12. Результати за шкалою Гіпоманія

Отже, проаналізувавши результати дослідження властивостей особистості були отримані наступні дані, що випробовувані знаходяться на середньому рівні, показники не перевищують норми, відповідно яскраво виражених властивостей старшокласників щодо їхньої схильності до булінгу в групі досліджуваних не спостерігається.

ВИСНОВКИ

Аналіз літератури з проблеми дослідження, дозволяє говорити про булінг як про досить тривале фізичне або психічне насильство з боку індивіда або групи щодо індивіда, не здатного захистити себе в конкретній ситуації, як про форму жорстокого звернення, коли фізично або психічно сильний індивід або група отримує задоволення, завдаючи біль, насміхаючись, домагаючись покірності й поступок та отримуючи власність слабшого.

Вимоги сучасних реалій ставлять на перше місце у практиці педагога-психолога питання про необхідність розроблення технології діяльності з попередження булінгу або хоча б утриманню його на соціально толерантному рівні.

У гендерному аспекті проявів підліткового булінгу спостерігаються такі тенденції: дівчата більш схильні до висміювання, інтриг проти «жертви», наклеювання ярликів і присвоєння кличок, поширенню пліток і чуток, причому ця особливість із віком тільки посилюється; юнаки схильні до фізичної агресії, фізичної розправи над «жертвою», давання кличок і висміювання, вербальної агресії.

У зв'язку з цим у роботі з хлопцями ми визначили пріоритетними наступні завдання: зниження рівня агресивності, неконтрольованого почуття гніву і злості; формування навичок адекватного та безпечного вираження гніву; зниження рівня тривожності у юнаків; підвищення рівня їхньої самооцінки; розвиток почуття емпатії; здатності розуміти свої почуття; вдосконалення комунікативних якостей, оптимізація міжособистісних відносин, підвищення групової згуртованості.

Проведення психокорекційної роботи з «жертвами» булінгу в освітньому середовищі має спрямовуватись на підвищення особистісних ресурсів контролювання важкої ситуації та ґрунтуватися на формуванні

життєстійкості, в структурі якої особливу увагу необхідно приділити компонентам залученості й контролю.

Основною стратегією методики запобігання булінгу в ЗЗСО є залучення педагогічного колективу школи, учнів та їхніх батьків до вирішення цієї проблеми, підвищення їх обізнаності щодо ситуації булінгу. Такі заходи сприятимуть захисту психічного здоров'я старшокласників, створенню психологічно комфортної атмосфери освітнього середовища, гуманізації навчально-виховного процесу, становленню психічно врівноваженої, впевненої в собі особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Булінг – важлива проблема для підлітків в Україні. ЮНІСЕФ розпочинає кампанію проти булінгу. *Педагогічний портал : освітня преса*. URL: <http://pedpresa.ua/185372-buling-vazhlyva-problema-dlya-ditej-v-ukrayini-yunisefrozpochynaє-kampaniyu-protu-bulingu.html> (дата звернення: 23.01.2020).
2. Воронцова Е. Профілактика та подолання булінгу у закладах освіти. URL: <http://xn--d1acjtrgde.kiev.ua/2017/08/24/profilaktika-ta-podolannya-bulinguu-zakladah-osviti/> (дата звернення: 26.01.2020).
3. Губко А. А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Психологічні науки. 2013. Вип. 114. С. 46–50.
4. Ениколопов С. Н., Цибульский Н. П. Психометрический анализ русскоязычной версии Опросника диагностики агрессии А. Басса и М. Перри. *Психологический журнал*. 2007. № 1. С. 115–124.
5. Зиновьева Н. О., Михайлова Н. Ф. Психология и психотерапия насилия. Ребенок в кризисной ситуации. СПб.: Речь, 2005. 248 с.
6. Змановская Е. В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения): учебное пособие. 2-е изд., испр. Москва: Академия, 2004. 288 с.
7. Кон И. Что такое буллинг и как с ним бороться. *Семья и школа*. 2006. № 11. С. 15–18.
8. Кормило О. Явище булінгу в освітньому просторі. *Проблеми гуманітарних наук*. Серія «Психологія». 2015. Вип. 35. С. 174–187.
9. Косолапов Н. А. Глоссарий по политической психологии. Авторский коллектив РУДН URL: <https://vocabulary.ru/termin/povedenie.html> (дата обращения: 20.01.2020)
10. Кравцова М. М. Дети-изгои. Психологическая работа с проблемой. Москва: Генезис, 2005. 111 с.
11. Кураев Г. А., Пожарская Е. Н. Возрастная психология: курс лекций. Ростов-на-дону: УНИИ валеологии РГУ, 2002. 146 с.

12. Куртова С. Булінг у школі. *Освіта.UA*. URL : http://osvita.ua/school/lessons_summary/upbring/42788/ (дата звернення: 23.01.2020).
13. Кутузова Д. А. Травля в школе: что это такое и что можно с этим делать. *Журнал практического психолога*. 2007. № 1. С. 72–90.
14. Лаптева В. Ю. Психологические особенности подростков с разным уровнем защищенности от психологического насилия в образовательной среде: автореф. дис. ... канд. психол. наук. СПб., 2010. 26 с.
15. Лейн Д. А. Школьная травля (буллинг). *Детская и подростковая психотерапия* / под ред. Д. Лейна, Э. Миллера. СПб.: Питер, 2001. С. 240–274.
16. Макарова Ю. Л. Характеристика буллинг-структуры на основе гендерного подхода. *Детство, открытое миру*. / отв. ред. Е. В. Намсинк. Омск: изд-во ОмГПУ, 2017. С. 29 – 31.
17. Маланцева О. «Буллинг» в школе. Что мы можем сделать? *Социальная педагогика*. 2007. № 4. С. 90–92.
18. Мастюкова Е. М., Московкина А. Г. Трудные дети. *Педагогика здоровья*. 2000. С. 147–156.
19. Мірошніченко О. А. Діагностика особистості майбутнього психолога : методичний посібник до вивчення дисципліни «Практикум із загальної психології» для студентів спеціальності 7.040107 «Психологія». – Житомир, 2012 С. 90–130.
20. Немов Р. С. Общая психология: краткий курс. СПб. : Питер, 2006. – 304 с.
21. Новая философская энциклопедия / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд. URL : <https://iphlib.ru/greenstone3/library/collection/newphilenc/document/HAS>.
22. Ожиева Е. Н. Буллинг как разновидность насилия. Киев: Рута, 2001. 320 с.
23. Поляруш С. І. Поняття та проблема правового захисту від шкільного булінгу. *Актуальні проблеми правової науки і державотворення в*

Україні в контексті правової інтеграції : матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю підготовки охоронців правопорядку в Харкові (м. Суми, 20–21 трав. 2017 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Суми, 2017. С. 211–213.

24. Olweus D. *Bullying at school: What we know and what we can do.* Malden, MA: Blackwell Publishing, 1993. 140 p.

ДОДАТКИ

Додаток 1

**Кількісний розподіл вибірки дослідження рівня агресії за
методикою Басса – Даркі**

Параметр	Фізична агресія		Вербальна агресія		Непрямая агресія		Негативізм		Роздратування		Підозрілість		Образ		Почуття провини		Індекс агресивності (ІА)		Індекс ворожості (ІВ)	
	<	>	<	>	<	>	<	>	<	>	<	>	<	>	<	>	<	>	<	>
	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	25	25	10	10
Всього	49	26	15	60	13	62	43	32	38	37	45	30	43	32	48	27	75	0	60	15
%	65,3	34,7	20,0	80,0	17,4	82,6	56,4	43,6	50,0	49,0	60,0	40,0	57,4	42,6	64,0	36,0	100,0	0,0	80,0	20,0
Хлопці	36	18	10	44	22	52	30	24	27	27	33	21	30	24	35	19	54	0	47	7
%	66,7	33,3	18,2	81,8	37,7	62,3	56,2	43,8	50,0	50,0	61,5	38,5	57,7	42,3	63,9	36,1	100,0	0,0	87,3	12,7
Дівчата	13	8	5	16	1	10	13	8	11	10	12	9	13	8	13	8	21	0	13	8
%	62,8	37,2	23,7	76,3	5,2	94,8	62,8	37,2	52,4	47,6	55,6	44,4	61,5	38,5	63,9	36,1	100,0	0,0	62,8	37,2

**Результати дослідження методики К. Томаса діагностики схильності
особистості до конфліктної поведінки, адаптація Н.В. Гришиної**

№	Ста ть	Суперництво	Співпраця	Компроміс	Уникнення	Пристосування
1.	ч.	6	7	7	8	2
2.	ж.	1	6	10	4	9
3.	ч.	11	6	5	7	1
4.	ч.	5	9	4	8	5
5.	ч.	5	10	3	3	5
6.	ч.	5	7	8	4	6
7.	ч.	2	8	10	4	6
8.	ч.	4	7	7	5	8
9.	ч.	2	9	9	3	7
10.	ч.	6	3	10	7	4
11.	ч.	5	8	9	6	2
12.	ч.	8	3	5	7	5
13.	ч.	6	3	5	6	7
14.	ч.	7	2	6	7	7
15.	ж.	1	9	6	4	10
16.	ж.	1	5	10	6	7
17.	ч.	7	6	9	6	5
18.	ч.	8	7	8	10	4
19.	ж.	0	8	10	9	3
20.	ж.	3	9	8	5	6
21.	ч.	4	5	9	4	8
22.	ч.	5	8	11	2	5
23.	ж.	0	4	10	9	7

24.	ж.	1	3	10	10	7
25.	ж.	6	7	7	8	2
26.	ч.	6	10	3	6	5
27.	ч.	8	5	2	7	7
28.	ж.	0	4	9	9	7
29.	ж.	0	3	5	5	10
30.	ж.	3	8	6	9	7
31.	ж.	2	10	7	6	5
32.	ч.	2	7	8	5	7
33.	ч.	4	9	9	7	5
34.	ч.	2	10	7	6	6
35.	ч.	6	2	3	8	7
36.	ч.	5	6	9	4	7
37.	ч.	8	7	5	6	3
38.	ч.	3	9	10	5	2
39.	ж.	0	10	8	6	9
40.	ж.	6	5	8	9	5
41.	ж.	8	7	6	2	6
42.	ч.	7	8	5	5	7
43.	ч.	4	7	7	3	8
44.	ч.	2	5	9	7	9
43.	ч.	5	4	10	5	6
44.	ч.	7	6	5	6	8
45.	ч.	7	8	4	9	7
46.	ч.	10	7	3	8	4
47.	ж.	7	4	8	4	2
48.	ч.	2	2	10	2	5
49.	ч.	4	5	7	9	7
50.	ч.	2	7	9	6	7

51.	ч.	6	7	10	8	10
52.	ч.	5	10	3	7	7
53.	ч.	8	7	2	4	8
54.	ч.	5	10	9	2	6
55.	ж.	0	5	5	5	5
56.	ж.	3	4	6	7	2
57.	ч.	2	3	7	7	3
58.	ч.	9	8	8	10	5
59.	ч.	5	10	9	7	6
60.	ч.	6	7	5	7	9
61.	ч.	7	9	2	5	3
62.	ч.	8	10	3	9	2
63.	ч.	9	6	9	6	9
64.	ж.	5	8	6	8	5
65.	ч.	6	5	8	10	6
66.	ч.	2	3	7	5	7
67.	ч.	4	2	4	4	8
68.	ч.	2	9	2	3	9
69.	ч.	6	5	5	8	2
70.	ч.	5	6	7	10	4
71.	ч.	8	7	7	7	6
72.	ж.	3	8	10	9	2
73.	ж.	0	9	7	10	8
74.	ч.	9	5	8	4	1
75.	ч.	6	5	8	7	6

Результати дослідження опитувальника “Міні - мульт” (СМОЛ)

№	Ста ть	Іпох ондр ія	Деп ресі я	Істе рія	Пси хоп атія	Пара нояль ність	Пси хаст енія	Ши зої дні сть	Гіпома нія
1.	ч.	9	18	9	18	14	12	7	16
2.	ж.	3	18	14	18	14	15	9	15
3.	ч.	7	6	15	6	14	11	3	18
4.	ч.	9	23	7	23	15	20	6	18
5.	ч.	3	22	16	22	10	22	10	6
6.	ч.	6	21	15	21	18	16	9	23
7.	ч.	10	14	11	14	12	19	9	22
8.	ч.	9	14	8	14	19	15	9	21
9.	ч.	9	14	19	14	14	12	8	14
10.	ч.	9	15	13	15	12	20	6	14
11.	ч.	8	10	15	10	22	16	3	14
12.	ч.	6	18	14	18	10	9	8	15
13.	ч.	3	13	9	13	14	7	8	10
14.	ч.	8	24	15	24	15	15	10	18
15.	ж.	8	20	20	20	13	11	5	13
16.	ж.	10	12	10	12	12	18	7	24
17.	ч.	5	14	17	14	19	22	9	20
18.	ч.	7	11	13	11	10	17	8	12
19.	ж.	9	16	14	16	9	18	20	14

20.	ж.	8	14	11	17	15	18	16	11
21.	ч.	12	14	15	20	20	6	9	16
22.	ч.	10	14	19	12	10	23	7	20
23.	ж.	6	15	13	14	17	22	15	12
24.	ж.	5	10	16	11	13	21	11	14
25.	ж.	5	18	9	16	14	14	18	11
26.	ч.	3	12	17	14	11	14	22	16
27.	ч.	9	20	14	14	15	14	17	12
28.	ж.	7	16	11	14	19	15	20	12
29.	ж.	9	9	16	15	13	10	12	10
30.	ж.	8	7	14	10	16	18	14	8
31.	ж.	7	15	9	18	9	13	11	14
32.	ч.	7	11	15	12	17	24	16	14
33.	ч.	10	18	17	14	14	20	15	14
34.	ч.	11	22	14	12	11	12	12	15
35.	ч.	6	17	14	15	16	14	20	10
36.	ч.	3	18	6	20	14	11	16	18
37.	ч.	7	18	7	12	9	16	9	12
38.	ч.	3	6	13	14	15	20	7	24
39.	ж.	10	23	18	11	17	12	15	12
40.	ж.	11	22	18	16	14	14	11	24
41.	ж.	11	21	6	12	14	11	18	20
42.	ч.	6	14	23	20	6	16	22	15
43.	ч.	8	14	22	24	7	12	17	13

44.	ч.	4	14	21	16	13	14	14	17
43.	ч.	8	15	14	12	18	24	14	20
44.	ч.	7	10	14	15	18	20	14	21
45.	ч.	10	18	14	14	7	19	15	15
46.	ч.	11	13	15	12	9	18	10	24
47.	ж.	6	24	10	20	3	16	18	20
48.	ч.	4	20	18	12	6	20	14	15
49.	ч.	6	12	13	14	10	12	14	20
50.	ч.	5	14	24	11	9	14	14	12
51.	ч.	5	11	20	16	9	11	15	14
52.	ч.	9	16	12	12	9	16	10	11
53.	ч.	9	18	14	12	8	12	18	16
54.	ч.	5	18	11	7	6	12	12	12
55.	ж.	7	6	16	5	3	14	18	12
56.	ж.	10	23	11	12	8	16	18	16
57.	ч.	7	22	12	11	8	12	6	13
58.	ч.	8	21	19	9	10	8	23	12
59.	ч.	5	14	20	9	5	6	22	14
60.	ч.	8	14	11	10	7	23	21	12
61.	ч.	8	14	13	5	9	22	14	8
62.	ч.	7	15	12	7	8	21	14	18
63.	ч.	5	10	14	11	20	14	14	22
64.	ж.	12	18	12	8	12	14	15	13
65.	ч.	11	13	8	5	14	14	10	17

66.	ч.	9	24	18	6	11	15	18	15
67.	ч.	9	20	22	9	16	10	13	4
68.	ч.	10	12	13	15	20	18	24	15
69.	ч.	5	14	17	15	12	13	20	16
70.	ч.	7	11	15	16	14	24	12	15
71.	ч.	11	16	4	20	11	20	14	16
72.	ж.	8	20	15	19	16	12	11	15
73.	ж.	5	24	16	11	22	14	16	9
74.	ч.	6	12	15	14	18	11	20	6
75.	ч.	9	16	16	8	16	16	14	12